

Pál Emese

Világosító Szent Gergely kínzásai egy szamosújvári oltárképen

A kereszténység felvétele az örmény történelem legfontosabb fordulataként értékelhető. Ennek időpontját a történeti hagyomány 301-re teszi, a modern történettudomány több dátumot is javasol 219-től 314-ig, 315-ig. A téma elismert kutatója, Bogos Levon Zekhian szerint a 314–315-ös dátum a legvalószínűbb, ezt a relatív kései időpontot azonban az örmények, még a történészek is, nehezen fogadják el, hisz így csorbul identitásuk egyik legfontosabb eleme, miszerint ők voltak az első keresztény állam a történelemben. A 314–315-ös időpont ellen tiltakozók nem vesznek figyelembe két tényezőt: először, hogy az edesszai keresztény királyság inkább egy városállam volt, másodszer pedig azt, hogy bár Nagy Konstantin 313-ban kiadta a milánói ediktumot, az még nem tette a Római Birodalmat keresztény állammá, csupán szabad vallásgyakorlást engedett a keresztényeknek. A 301-es dátumot inkább Világosító Szent Gergely térítő tevékenységének kezdeteként kell értékelnünk, aki a király és udvartartásának megtérítése után az örmények első hivatalos egyházi vezetője, katolikosza lett. Na de ki is volt ez a Világosító Szent Gergely, aki képes volt ilyen mértékű fordulatot elindítani?

Világosító Szent Gergely (örményül: Szurb Grigor Luszarovich) a III. század közepe táján született Vagharshapatban. Életének valós részleteit nehéz különválasztani a róla szóló, különböző változatokban fennmaradt legendáktól. Örményország kereszténnyé válását és Szent Gergely munkásságát Agathangelosz 491 körül keletkezett írása mutatja be elsőként, ezt követik a későbbi életrajzok is. Agathangelosz műve a hagiográfia műfajába sorolható, s mint ilyen, célja nem a valós események dokumentálása, hanem sokkal inkább a hitben való megerősödés elősegítése. Historiájában a műfaj több tipikus eleme megtalálható, példaként említhetjük, hogy saját magát az események kortársaként, sőt szemtanújaként állítja be, így biztosítva a leírtak hitelességét. Más szentéletrajzokhoz hasonlóan, részletekbe menően írja le a Gergely által kiállt szenvedéseket és a kínzások közben mondott imákat, prédikációkat.

Agathangelosz szerint Gergely pártus fejedelmi családban született a III. század közepén. Atyja, Anak fejedelem meggyilkolja Örményország uralkodóját, I. Khosrovot, ennek büntetéseként megölik, és családját is kiirtják. A csecsemő Szent Gergelyt dajkája a kappadokiai Caesareába menekíti, és keresztényként neveli fel. Szent Gergely 286-ban főtisztként harcol a perzsák ellen abban a seregben, mely Trdat herceget, a meggyilkolt Khoszrov király fiát az örmény trónra segíti. A legenda szerint a győzelem után Gergely a király parancsának ellenszegülve nem volt hajlandó megtagadni keresztény hitét, ezért Trdat több

ízben megkínóztatta, és egy mély verembe dobatta, ahol 14 évet töltött. Időközben a király Isten büntetéseként vadkanná változott. Nővérének tanácsára Gergelyhez folyamodott gyógyulásért, aki meggyőzte a királyt, hogy térjen meg a keresztények istenéhez. III. Trdat ezt követően a kereszténységet államvallásá tette. Gergelyt a Cesareában székelő Leontius püspök szentelte püspökké.

Világosító Szent Gergely tehát az örmény történelem és egyház különösen fontos figurája, kultusza az örménység önkifejeződésének egyik eszköze volt mindig is. Ennek köszönhetően Erdélyben is számos ábrázolása ismert örmény katolikus (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Szépvíz) és római katolikus templomokban is (Dés, ferences templom; Nagyszeben, ferences templom; Székelyudvarhely, ferences templom; Fogaras, ferences templom; Apanagyfalu, római katolikus templom; Maroshévíz, római katolikus templom). A szamosújvári (Armenopolis, Gherla, RO) örmény katolikus plébániatemplom gyűjteményében található a szent ábrázolásának egy különleges típusa, melyen a fő jelenetet övező narratív keretben Világosító Szent Gergelynek Agathangelosz által leírt kízásait látjuk (l. a színes melléklet 7. oldalán).

A szamosújvári festmény középmezéjében a keresztelés-jelenet látható a szokásos megfogalmazásban. A díszes egyházi öltözékben, kezében kettős kereszttel ábrázolt Világosító Gergely alakja a kompozíció majdnem teljes magasságát és szélességét kitölti, ezáltal sokkal hangsúlyosabbá válik, mint az előtte térdelő királyi család. Az ifjú, szakállas alakként ábrázolt Trdat vörös köpenyt visel, fejét meghajtva alázatosan járul a keresztséghez, keleties, turbánhoz hasonló koronája a lába előtt látható. Háta mögött egy koronás női alak – minden bizonnyal a felesége – tűnik fel, szintén térdelő helyzetben. A festő az ország főembereinek sokaságát kissé elnagyolva ábrázolta, mindössze két fej vehető ki a királynő háta mögött, s nem fordított túlságosan nagy figyelmet a háttérre sem, a szokásos tájképi vagy épületeket megjelenítő háttér helyett csak sima felület látható.

A szent kízásait magában foglaló 14 medalion adja a kép érdekességét, a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom északi mellékoltárképén kívül Világosító Gergely 13 erdélyi oltárképe közül csak a tárgyalt szamosújvári festményen jelennek meg. Az egyes jeleneteket a legenda Lukácsi Kristóf által közzétett, Aghatangelosz Historiájára támaszkodó változata alapján fogjuk bemutatni.

A legenda szerint az Anahit istennőnek áldozatot bemutató király észrevette, hogy leghívebb szolgája, Gergely tartózkodik áldozni az istennőnek. Miután Gergely többszöri felszólítás ellenére sem engedelmeskedett, a király elrendelte, hogy kízásoknak vessék alá, ezek közül a legtöbbet ő maga találta ki. A bal felső sarok medalionjában a király „a hős vértanú lábujjait pálcák közé szorítottatta, annyira, hogy a vér bőven folyt körmei alól”. A képen két turbános alak a szent lábaira erősíti a faszerkezetet, miközben a feje körül dicsfényvel ábrázolt Gergely kezeit az ég felé tárva szüntelenül imádkozik. Az alatta levő medalionban a szent lábába vasszegeket vertek, és így vonszolva járnival kényszerítették. A következő jelenet az egyik „legötletesebb” kízást ábrázolja: a király „egy bőrszakot megtöltetett hamuval, és azt fejére huzatván nyakához köttette, hogy a hamú finomabb részei lélekzés által felszívva zavarják meg agyát és eszt, s ezen állapotban hagyta a szentet hat egész napig”. A meda-

lionban Gergely egy fekete bőrsákkal a fején látható, a király karosszékekben ülve szemléli a kínzás hatásait. A negyedik jeleneten Gergely lábától felfüggesztve látható, amint egy katona forró vízzel erőszakos beöntést végez rajta. A következő medalionban a szétfeszített kezekkel és lábakkal farudakhoz kötött szent húsát „vaskörmökkel szagatja” két turbános katona, ennek hátterében rácsok láthatóak. A király látva, hogy semmilyen kínzás nem tudja megtörni Gergely akaratát, tövisekre fektette, melyek testébe szúródtak. Ebben a medalionban ismét megjelenik a király, akit egységesen koronával és jogarral ábrázolnak. A következő jelenet a legenda azon passzusát jeleníti meg, mely szerint „a szentnek lábaira csizma alakú, belül szegekkel ellátott, térdig érő vas-csőket huzatott, és azokat keményen ráverette lábszáraira; végül azoknál fogva a szabad ég alatt felfüggesztette”. A képen a fához függesztett szent előtt egy bajuszos, turbános katona ujjával a távolba mutat. Az alsó regiszter harmadik medalionjában tűz fölött üstben ólmot olvasztanak, és azt Szent Gergely testére öntik. A legenda szerint a szájába is ólmot öntöttek, mégsem halt meg, sőt a kínzás után érthetően tudott beszélni.

A következő medalionban a kínzások végkifejletét és Gergely szabadulásának kulcsát ábrázolták. Trdat Gergely bebörtönzése után kegyetlenül kivégeztetett 37 keresztény szüzet, akik a Római Birodalom keresztényüldözései elől Örményországba menekültek, köztük Szent Hripszimét és Szent Gajanét, akik az örmény egyház első szentjeivé váltak. A legenda szerint a szüzek halála után a királyt lelkiismeret-furdalás kínozza, és búskomorságba esett. Udvari emberei felvidítésára vadászatot rendeztek, de „alig érnek ki a városból, a királyt a gonoszlélek megszállja, kocsijából leugrik, örülségében ruháját és fogaival saját húsát szagatja, végre kivetkező az emberi képből és alakból, legundokabb négy lábú állattá, vaddisznóvá változott”. Ugyancsak vaddisznóvá változtak az ország főemberei, és a Szent Gergely kínzásában és a szüzek kivégzésében részt vevő katonák is. A helyzet megoldását a király nővére segítette elő, aki egy angyal sugallatára kihozatta Gergelyt a mély veremből, mert csak ő képes meggyógyítani a vaddisznóvá változott főembereket. A szent első fohászára „visszanyerte a király emberi eszméletét és értelmét”, azonban ha távozni kívánt Gergely közeléből, újrakezdődtek a gyötrelmei. Ezért a szent 65 napig prédikált a népnek, böjtöltette és sanyargatta őket. A 65 nap eltelte után kápolnák építésébe kezdtek a szűz vértanúk tiszteletére. A király is részt akart venni az építkezésben, így Gergely imájának köszönhetően végre teljesen visszanyerte emberi alakját.

A legenda szerint ez az eseménysorozat járult hozzá a király és az örmény nép megtéréséhez. Az oltárkép festője a király „betegségét” és megtérését egyetlen medalionban próbálta ábrázolni, oly módon, hogy az ég felé mutató Szent Gergely mellett a király egyszerre van jelen vaddisznóként és emberként. Tehát azt a pillanatot látjuk, mikor már visszanyerte emberi értelmét, de nem válhatott teljesen emberré, még Gergely tanításaira volt szükség. Erre utal a szent mozdulata, ahogy beavatja az isteni dolgokba. Egy másik értelmezési lehetőség szerint azt a pillanatot látjuk, amint vaddisznóból újra emberré változik. A király egy időben vaddisznóként és emberként való ábrázolása egy bevett ikonográfiai panel, mely egy 1569-es és egy 1678-as miniatúrán is hasonló módon jelenik meg. Francesco Francanzano a nápolyi San Gregorio Armeno

templom számára festett olajképén a királyt az állati és emberi összevonásával vaddisznófejjel és emberi testtel jelenítette meg.

A festmény jobb oldali regiszterének ötödik medalionja jeleníti meg azt az eseményt, mikor bevetik Gergelyt „azon mély verembe, melybe a halálra ítélt gonosztevők vettek”. A verem tele volt kígyókkal, viperákkal és más ragadozó állatokkal, akik azonnal megették a bedobott rabot. Szent Gergelyt azonban nem bántották, így 14 évig sértetlenül élt börtönében, egy keresztény asszony pedig élelmet vitt neki. A következő jelenetnél visszaugrunk a legenda elejére, ugyanis azt látjuk, amint a király Szent Gergely ellenállásától felháborodva zabolát tétetett a szájába. Az összekötözött kezű szent szájában vastag kötéllel látható, melynek végeit két turbános alak tartja. Ezt követően a király megparancsolta, hogy „kössék kezeit olyanformán, hogy könyökei kiálljanak, hátára pedig egy nagydarab kőöt tétetett”. Ily módon megterhelve, egy ideig „öszvér gyanánt” ide-oda vonszolták. A képen a félmeztelenre vetkőztetett szentet fölemelt kezekkel fához kötözve, nyakában kősoval ábrázolták. A koronát és

Világosító Szent
Gergely meg-
keresztelti
királyt (a szent
kínzásának jele-
neteivel), Budapest,
Örmény Katolikus
Lelkészség

jogart viselő király vörös széken ülve nézi a kínzást, egy harmadik alak térdelő helyzetben látható. A következő kínzást ábrázoló medalionban Gergely fejét sajtógép közé szorítják, azonban a legenda szövegével ellentétben nem töltnek sót, salétromot és ecetet szájába és orrába. A jobb sarokban lévő jeleneten a szentet egyik lábánál fogva felakasztották, és megvesszőzték. Itt sem látható a legenda azon passzusa, miszerint a lelógó Gergely feje alá „kiállthatatlan szagú” anyagokból tüzet raktak, hogy a füst zavarja meg az eszét, és ne tudjon többé világosan gondolkodni.

A szamosújvári kép festője minden bizonnyal a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészszeg gyűjteményében található metszetet – vagy egy nagyon hasonlót – követett a kompozíció kialakításakor. A korban bevett gyakorlat volt, hogy az oltárképek festői nem saját elképzelésük, hanem könyvekben vagy különálló lapokon terjedő metszetek alapján festették képeiket. Világosító Szent Gergely ikonográfiája és a narratív kerettel övezett típus a 17–18. század fordulóján kanonizálódott, ennek következtében több metszet is nagyon hasonló

felépítést követ, ami megnehezíti a pontos előképek beazonosítását. Érdekes módon a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom Szent Gergely-oltárképén ugyanazon jelene-tek, ugyanolyan sorrendben láthatóak, mint a már ismertetett szamosújvári medalionos képen, sőt a medalionok alakjainak mozdulatai és gesztusai is megegyeznek. Az egyezés arra utal, hogy létezett egy olyan metszet, melyet mindkét festő követett.

A szamosújvári képnek az említett budapesti metszettel való szorosabb kapcsolatára utal a kompozíció egyezése mellett a legtöbb apró részlet nagyon hasonló megjelenése is. Ilyenek például a középmezőben a keresztelőmedence, a kancsó, a király földön fekvő koronája, a királynő koronájának alakja, a Világosító Szent

Világosító Szent Gergely egyik kínzása (részlet), Budapest, Örmény Katolikus Lelkészszeg (fotók: Bakos Ágnes és Tihanyi Bence)

Gergely kezében levő kagyló. A képzetlen erdélyi festő elhagyta a középjelenet háttérképeit a Szentlélek-galamb kivételével, és az azt keretező puttófejes összehajtogatott drapériát. A metszettel ellentétben a medalionokat – a jelene-tek sorrendjét megőrizve – csak a kép három oldalán helyezte el, a kínzások kompozícióját és a háttér néhány elemét azonban pontosan követte. Itt-ott elhagyott néhány alakot, melyek finomabb kidolgozást igényeltek, azonban mozgalmassabbá tették volna a kompozíciót. Az olajképről összességében elmondható, hogy a figurák a legtöbb esetben merevek, laposak és esetlenek, Szent Gergely arkifejezése nem tükröz fájdalmat, a mozgalmasságot pedig széles gesztusok helyettesítik, ennek ellenére a tájainkon ritka téma és kompozíciós megoldása miatt jelentős alkotásnak értékelhetjük.